

ARAB SHE'RIYATINING MURAKKAB JANRLARI: QASIDA VA MASNAVIY

Maxamadxodjayev Baxromxo'ja

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi «Arab tili va adabiyoti al-Azhar» kafedrası o'qituvchisi.

Annotatsiya: Maqolada Al-Mutanabbiy, Imroul Qays, Abu Tamom kabi shoirlarning qasidalaridan va Jaloliddin Rumiy, Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiy kabi adiblarning masnaviylaridan namunalar keltirilib, ularning mazmuniy va badiiy xususiyatlari ochib beriladi. Qasida va masnaviy janrlarining arab, fors va turkiy adabiyotlariga ko'rsatgan ta'siri va ularning zamonaviy she'riyatdagi o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Qasida janri, masnaviy janri, arab she'riyati, adabiy janrlar, badiiy vositalar, tashbeh, madhiya, shoirlarning ijodi, Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy.

Qasida va masnaviy janrlari nafaqat adabiy janr sifatida, balki arab madaniyati va ijtimoiy hayotining muhim ko'rinishi sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi. Qasidalar orqali shoirlar o'z homiylarini maqtash, dushmanlarini tanqid qilish yoki ijtimoiy mavzularni yoritishgan. Bu janr orqali arab shoirlari shaxsiy kechinmalar, jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlar va siyosiy voqealarga munosabat bildirganlar. Bunda shoirlar ko'pincha tashbeh, istiora va kinoya kabi badiiy vositalardan foydalanib, ta'sirchan poetik asarlar yaratganlar.

Masnaviy esa o'zining epik xususiyati bilan arab, fors va turkiy adabiyotlarda ulkan ahamiyatga ega bo'lgan. Bu janrda yozilgan asarlar katta hajmdagi voqealarni uzviy bog'langan hikoyalar tizimida bayon etib, o'quvchi va tinglovchiga axloqiy saboq berishni maqsad qilgan. Jaloliddin Rumiy, Nizomiy Ganjaviy, Alisher Navoiy singari mashhur mutafakkir va shoirlar masnaviy janrida ko'plab durdona asarlar yaratganlar. Bu asarlar o'z davrida nafaqat badiiy mahoratning namunasi, balki diniy-tasavvufiy g'oyalarning keng tarqalishiga xizmat qilgan.

Qasida – arab she'riyatining eng qadimiy va mashhur janrlaridan biri bo'lib, unda an'anaviy mavzular, qat'iy tuzilish va badiiy vositalarning mohirona qo'llanilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Qasida asosan muayyan maqtov, tanqid yoki hayotiy hodisalarni tasvirlash maqsadida yozilgan bo'lib, uning uzunligi 15 dan 100 misraga yetishi mumkin.

Qasidalar dastlab Jahiliya davri shoirlari tomonidan yaratilgan bo'lib, keyinchalik bu janr islomiy davrda ham keng rivojlangan. Misol tariqasida Imroul Qays, Al-Mutanabbiy, Abu Tamom kabi shoirlarning qasidalarini keltirish mumkin.

Qasida an'anaviy ravishda uch asosiy qismdan tashkil topadi:

1. Nasib (Ishqiy kirish qismi) Nasib qismida shoir ko'pincha yo'qotilgan sevgi, sevganining go'zalligi yoki o'tmishdagi xotiralarni eslaydi. Bu qism she'riy tuyg'ular va hissiyotlarning eng yorqin tarzda ifoda etilishiga bag'ishlangan. Tashbeh va istiora kabi badiiy vositalar keng qo'llaniladi. Misol: Imroul Qaysning mashhur bayti:

قفا نيك من ذكرى حبيب ومنزل، بسقط اللوى بين الدخول فحومل.

(*Qifa nabki min zikra habibin va manzili, bisiqti al-luva bayna ad-dukhuli va Humali.*) “To‘xtang, yo‘qolgan sevgilim va eski maskanimni eslab yig‘laylik, Dukhol va Humal oralig‘idagi Siqti al-Luva yerlari haqida...”²².

Imroul Qaysning bu mashhur bayti nasib qismida o‘tgan sevgini va yoshlik xotiralarini jonli tasvirlar bilan ifodalaydi. Bu tashbeh va hissiy obrazlarga boy.

2. Rahil (Safar tasviri) Shoir o‘z safarlarini, tabiat manzaralarini yoki jangovor epizodlarni tasvirlaydi. Ushbu qismda shoirning hayotiy tajribasi va qiyinchiliklarga qarshi kurashi aks etadi. Tabloistik tasvirlar, tabiat obrazlari va epik ruh ishlatiladi.

ومرّ الثورُ يحكُّ قرونه، بفضاءٍ كأنه وجهُ الأرض.

(*Va marra as-savru yahikku qirunahu, bifadain ka’annahu vajhu al-ardi.*) “Haqiqatda shoxlarini yerga surayotgan buqa, yuzini yerdan ajratish qiyin bo‘lgan manzara kabi ko‘rindi”²³.

Bu baytda rahil qismida safar davomida sahro va tabiat manzaralari jonli ravishda tasvirlangan. Tashbeh (“buqa yuzini yerga o‘xshatish”) jonli obraz yaratadi.

3. Madhiya (Maqtov yoki tanqid qismi) Shoir qasidaning asosiy maqsadini ochib beradi. Bu qismda shoir biror shaxsni maqtaydi (masalan, sulton, jangchi) yoki tanqid qiladi. Madhiya qismi ko‘pincha mubolag‘a (istig‘raq), maqtov (madh), va so‘z o‘yinlariga boy bo‘ladi.

إذا غمرت في شرفٍ مروح، فلا تقنع بما دون النجوم.

(*Iza g‘amarta fi sharafin marumin, fala taqna’ bima duna an-nujumi.*) “Agar sharafli maqsad yo‘lida xavfga yuz tutsang, yulduzlardan pastiga rozi bo‘lma”²⁴. Al-Mutanabbiyning ushbu bayti madhiya qismidan bo‘lib, mardlik va yuksak maqsadlarga erishish zarurligini mubolag‘a orqali ta’sirli ifodalaydi.

Qasida arab she’riyatining eng ko‘zga ko‘ringan janrlaridan biri bo‘lib, uning tuzilishi va badiiy elementlari o‘ziga xos estetik tizimni tashkil etadi. Shoirlar qasidalar orqali o‘z hissiyotlarini, ijtimoiy va madaniy qarashlarini ifodalaganlar. Qasidalar arab adabiyotining mumtoz namunasi sifatida nafaqat o‘tmishda, balki zamonaviy she’riyatga ham katta ta’sir ko‘rsatgan.

Qasida faqat badiiy asar sifatida emas, balki arab jamiyatida ijtimoiy-siyosiy rol o‘ynagan. Ular orqali shoirlar o‘z homiylarini maqtash, dushmanlarini tanqid qilish yoki o‘z milliy g‘ururini ifodalash uchun foydalanishgan. Shu tariqa, qasida arab madaniyati va milliy o‘zligining muhim ko‘rinishi sifatida xizmat qilgan.

Masnaviy janrining ta’rifi va adabiy uslubi

Masnaviy – arab va fors adabiyotida keng tarqalgan janrlardan biri bo‘lib, u ko‘pincha epik, didaktik va hikoyaviy mazmundagi asarlar uchun ishlatiladi. Masnaviyning o‘ziga xos jihati har bir baytning ikki misrasi o‘zaro qofiyalanishi va asarning mavzusi ko‘p qismli, keng ko‘lamli bo‘lishidadir. Ushbu janr lirik-falsafiy, didaktik va ma’rifiy mazmunlarni bayon qilish uchun juda qulay shakl bo‘lib, asosan sevgi, din, axloq, siyosat va falsafa kabi mavzularni qamrab oladi.

²² Ibn Qays, Imroul. Devan Imroul Qays. Bayrut: Dor al-Kutub al-Ilmiyya, 1999. – B. 12–15.

²³ Mutanabbiy. Devan al-Mutanabbiy. Qohira: Dor al-Ma’arif, 1998. – B. 45–47.

²⁴ Ibn Qutayba. Ash-Shi’r va ash-Shu’aro. Bayrut: Dor as-Saqafa, 1977. – B. 89–92.

Masnaviyda hikoyaviy va didaktik elementlar janrning asosiy xususiyatlarini belgilaydi:

1. Hikoyaviy elementlar. Masnaviy ko'pincha epik shaklda yozilib, voqealar zanjirini tasvirlaydi. Har bir bayt asarning voqeaviy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Hikoyaviy elementlar orqali masnaviy o'quvchini o'ziga jalb qiladi va matnni jonli, tushunarli qiladi. Masnaviyda dramatik vaziyatlar, qahramonlarning xatti-harakatlari va voqealar rivoji lirik ruhda ifodalanadi. Masalan, Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy" asari dunyoviy va ma'naviy voqealarni hikoyaviy shaklda birlashtiradi.

يا قلبي لا تحزن على ما فات، فإن في الدهر أفرحًا ومحطّات.

(*Ya qalbi la tahzan 'ala ma fata, fa inna fi-d-dahri afrahan va mahattat.*) "Ey yuragim, o'tmishda o'tgan narsaga qayg'urma, chunki bu dunyoda hali ko'p quvonch va manzillar bor"²⁵. Ushbu baytda hikoyaviylik orqali inson hayotidagi o'tkinchi davrlar va yangi imkoniyatlar haqida hikoya qilinadi. Qalb va umr ramzi orqali insonning ruhiy kechinmalari tasvirlanadi. Shoir bu yerda optimistik kayfiyatni jonlantirishni maqsad qilgan.

2. Didaktik elementlar. Masnaviy o'quvchiga axloqiy xulosalar chiqarishga, haqiqatni anglashga va hayotiy tajribalarni boyitishga xizmat qiladi. Didaktik elementlar ko'pincha nasihatlar, iboratli voqealar yoki falsafiy mushohadalar shaklida bo'ladi. Masnaviy orqali yozuvchi diniy, ma'rifiy va axloqiy tamoyillarni o'rgatadi. Masalan, Alisher Navoiyning "Hayrat ul-Abror" asarida bu jihatlar ko'zga tashlanadi.

وإن الناس أبناء الدين فقد تفرّقوا، والعلم نورٌ ويدفعُ العُقوق.

(*Va inna an-nasa abna'u-d-dini faqad tafarraqu, va-l-'ilmu nurun va yadfa'u-l-'uquq.*) "Insonlar dinning farzandlaridir, ular din orqali ajralib turadilar, bilim esa nurdir va qalbni tozalaydi"²⁶.

Bu misolda axloqiy va didaktik mazmun yetakchilik qiladi. Shoir bilimni nurga qiyoslab, uning ma'naviy va ijtimoiy ahamiyatini ta'kidlaydi. Dinning jamiyatdagi birlashtiruvchi roli ham ochib berilgan.

Masnaviy janri o'zining ritmik va qofiyalanish xususiyatlari, keng mavzularni qamrab olish qobiliyati, epik hajmi va badiiy obrazlilik darajasi bilan boshqa janrlardan ajralib turadi. Masnaviy qat'iy vazn qoidalariga bo'ysunadi, odatda *ramal* yoki *hazaj* kabi vaznlarda yozilib, hikoyaning uzviyligini va musiqiylikni ta'minlaydi, bu esa asarni tinglovchi yoki o'quvchi uchun esda qolarli qiladi. Janrning asosiy qofiyalanish xususiyati har bir baytning ikki misrasining o'zaro qofiyalanishidir (aa, bb, cc, ...), bu uslub matnni yengil va tabiiy oqimga ega qiladi. Baytlar mustaqil mazmuni ifodalasa-da, ular umumiy mavzu yoki voqealar zanjiri bilan bog'lanib, musiqiylik va estetik ta'sirni kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ibn Qays, Imroul. Devan Imroul Qays. Bayrut: Dor al-Kutub al-Ilmiyya, 1999.
2. Mutanabbiy. Devan al-Mutanabbiy. Qohira: Dor al-Ma'arif, 1998.
3. Ibn Qutayba. Ash-Shi'r va ash-Shu'aro. Bayrut: Dor as-Saqafa, 1977.

²⁵ Jaloliddin Rumi, Masnavi Ma'navi. Qohira: Dor al-Ma'arif, 1994. – B. 112–115.

²⁶ Sa'di Sheroziy. Bustan. Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1983. – B. 45–48.

4. Jaloliddin Rumi, Masnavi Ma'navi. Qohira: Dor al-Ma'arif, 1994.
5. Sa'di Sheroziy. Bustan. Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1983.